

Журавель О.А.

аспірант

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.7

ПРАВО ГРОМАДЯН НА САМОЗАХИСТ ЯК ОСНОВНА ГАРАНТІЯ ЇХ БЕЗПЕКИ

Розглянуто сутність права громадян на самозахист як основну гарантію їх безпеки. Визначено характерні ознаки права громадян на самозахист. Проаналізовано чинне законодавство, яке регулює питання самозахисту, а також визначає заходи щодо його застосування.

***Ключові слова:** самозахист, противоправні посягання, захист прав та свобод, суспільно небезпечний замах, припинення посягання, форми, способи, засоби самозахисту.*

Постановка проблеми. Незважаючи на конституційне закріплення права кожної особи будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, держава не може передбачити і запобігти кожній окремій неправомірній поведінці. Така ситуація зумовлює необхідність забезпечення незалежного від різноманітних зовнішніх чинників захисту прав й інтересів та реалізації відповідного права на захист особисто. Власне, через самозахист можливе як недопущення виникнення певного конфлікту чи його подальшого розвитку, так і врегулювання вже існуючого. Саме самозахист є первинним видом незалежного, позасудового захисту прав та інтересів людини.

Самостійному захисту прав і свобод, при якому сама особистість визначає спосіб і порядок забезпечення своїх прав, у вітчизняному законодавстві відводиться більш ніж другорядна роль, у зв'язку з цим і в юридичній літературі більшою мірою досліджуються судові та адміністративні форми захисту. Але наявні проблеми у функціонуванні механізму захисту прав особи, неадекватність держави в певних випадках захистити її інтереси, вимагають розширення правових засобів щодо реалізації конституційного права людини на захист своїх прав і свобод.

Інститут самозахисту є досить новим для українського адміністративного права, що породило значну розбіжність у позиціях різних вчених щодо багатьох аспектів самозахисту, а також труднощі у застосуванні відповідних норм. Залишаються дискусійними питання, що стосуються правової природи права на самозахист, суб'єктів, об'єктів самозахисту, підстав виникнення та

умов правомірності застосування способів самозахисту. Розуміння на сьогодні поняття самозахисту має відбуватися через широкий теоретичний погляд, адже зазначене не відображає ані можливості здійснення самозахисту як превентивного заходу, ані щодо інтересів, які є частіше порушувані за суб'єктивне право.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На жаль, доводиться констатувати, що правовий захист людини викликає небезпідставне занепокоєння не лише у керівництва держави, а й у широкого наукового та громадського загалу. Названій проблемі присвячено роботи В. Б. Авер'янова, С. М. Алфьорова, І. В. Арістової, О. М. Бандурки, А. І. Берлача, Ю. П. Битяка, В. Т. Білоуса, І. Л. Бородіна, М. Г. Вербенського, І. П. Голосніченка, В. Л. Грохольського, С. М. Гусарова, П. В. Діхтієвського, Є. В. Додіна, Р. А. Калюжного, С. В. Ківалова, В. В. Коваленка, А. Т. Комзюка, В. К. Колпакова, О. Г. Комісарова, О. В. Копана, М. В. Корнієнка, В. І. Курила, Є. В. Курінного, М. Н. Курка, К. Б. Левченко, Д. М. Лук'янця, В. І. Олефіра, О. С. Остапенка, В. П. Петкова, С. В. Петкова, А. М. Подоляки, Т. О. Проценка, О. П. Рябченко, С. Г. Стеценка, М. П. Стрельбицького, В. К. Шкарупи, Є. Є. Богданова, А. Н. Гайнетдинова та багатьох інших вчених. Разом з тим у законодавчому полі України все ще існує багато невирішених проблем, пов'язаних із самозахистом людини. Попри те, що наразі все частіше обговорюють та вносять зміни в законодавство для поліпшення умов самозахисту громадянами, єдиного механізму ефективного захисту громадянами своїх конституційних прав дотепер не вироблено.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності права громадян на самозахист як основної гарантії їх безпеки, а також визначенні характерних ознак права громадян на самозахист.

Виклад основного матеріалу. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Слід зазначити, що в юридичному науковому і літературному побуті досить давно застосовуються такі терміни, як «самозахист цивільних прав», «правова самооборона», «необхідна оборона», «правовий захист». Проте ні в конституційному праві, ні в теорії права не склалося чіткої позиції щодо поняття та способів самозахисту.

Так, у теорії права під самозахистом розуміють необхідну оборону і крайню необхідність. Деякі вчені відносять до самозахисту самоуправство. Зокрема, Є. В. Вітман [1, с. 179] визначає самоуправство як самостійне, без звернення до органів влади, здійснення громадянином захисту або відновлення порушеного або такого, що перебуває під загрозою права, що належить або самому громадянину, або третім особам.

Взагалі самозахист вчені розуміють як: 1) вчинення уповноваженою особою дозволених законом дій фактичного порядку, спрямованих на охоро-

ну її особистих або майнових прав та інтересів [2, с. 116]; 2) допустимі законом або договором дії уповноваженої особи, спрямовані на забезпечення недоторканності права, припинення порушення і ліквідацію наслідків цього порушення [3, с. 35]; право самостійно, індивідуально або колективно захищати свої права, свободи і інтереси правомірними засобами, способами і методами або такими, що не заборонені чинним міжнародним та національним законодавством [4, с. 11]; особлива форма захисту, специфіка якої виявляється у тому, що суб'єкт права безпосередньо своїми діями повинен захищати порушене право [5].

Наведені визначення свідчать, що юридична природа права на самозахист полягає в тому, що особистість активними діями забезпечує захист своїх прав, у рамках закону визначаючи спосіб цього захисту, без звернення до компетентних органів.

З прийняттям Конституції України право на самостійний захист отримало подальший розвиток. У ч. 5 ст. 55 Конституції закріплено, що особа має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Згідно зі ст. 27 Конституції, також кожен має право захищати життя і здоров'я (як своє, так і інших осіб) від протиправних посягань.

Можливість людини самостійно захищати свої права і свободи закріплено в Конституції України. Відтак, право на самозахист – це конституційне право кожної людини захищатися будь-якими незабороненими способами та належить кожному від народження. Право на самозахист не пов'язане з наявністю лише однієї конституційної норми, яка закріплює дане право, його слід розглядати в системі прав особистості. Дане право існує і взаємодіє з такими правами, передбаченими Конституцією України, як право на життя, здоров'я, честь, гідність, безпеку тощо.

Під конституційним правом на самозахист життя, здоров'я людини та громадянина від протиправних посягань вчені розуміють надану та гарантовану державою міру можливої поведінки, що може виявлятися як в інтелектуальній, так і безпосередньо у фізичній діяльності особи, здійснюється з метою відстоювання природних прав людини, передбачених як внутрішньодержавними, так і міжнародними нормами, і базується на засадах права та інших соціальних норм поведінки, що не суперечать загальнолюдським правилам проживання [6, с. 6].

Учені по-різному підходять до визначення ознак самозахисту [7, с. 86] і виділяють такі його загальні ознаки: 1) виникає у разі порушення цивільних прав або його реальної загрози; 2) здійснюється в односторонньому порядку (тобто особою, права якої порушені, без звернення до компетентних органів); 3) здійснюється лише у формі дій; 4) можлива реалізація конкретного заходу самозахисту має бути передбачена у законі чи договорі; 5) дії при самозахисті спрямовуються на забезпечення недоторканності права, припинення порушення, ліквідації наслідків; 6) можливе наступне оскарження дій особи, яка самостійно захищає своє цивільне право, до компетентних органів.

Характерними ознаками самозахисту вчені вважають такі: 1) коли самозахист суб'єктивного права вже відбувся чи триває або (у деяких випадках) проти наявного посягання на права та інтереси уповноваженої особи; 2) обстановка (обставини, місце і час) виключають можливість звернення за захистом до державних компетентних органів або, хоча це і не виключає звернення за судовим захистом, особа, право якої порушене, обирає більш оперативні заходи; 3) здійснюється силами самого потерпілого (суб'єкта, чие право порушене), що, звичайно, не виключає товариської взаємодопомоги і сприяння у здійсненні захисту (проти посягань) з боку інших осіб або участі юридичної особи; 4) не повинен виходити за межі дій, необхідних для припинення порушення, і має відповідати порушенню [8, с. 82].

З іншого боку, О. Антонюк характерними ознаками права на самозахист визначає те, що: 1) воно надає особі можливість самостійно здійснювати захист, не звертаючись до юрисдикційного органу (що не виключає можливості товариської допомоги та сприяння органів, які не вирішують справу по суті); 2) це право виникає в разі порушення чи створення реальної загрози порушення прав або інтересів; 3) це право може реалізуватися за допомогою заходів, які відповідають загальним або спеціальним критеріям правомірності, що відрізняє самозахист від самоуправства, дії під час якого вчиняються з порушенням встановленого порядку; 4) воно є цільовим правом і здійснюється з метою попередження, припинення порушення права або ліквідації наслідків порушення, що відрізняє самозахист від самосуду, спрямованого на покарання [9, с. 26].

А.М. Гайнетдинов пропонує використовувати поняття «форми самозахисту», «способи самозахисту» і «засоби самозахисту» в якості самостійних за значенням термінів для характеристики особливостей та порядку здійснення досліджуваного суб'єктивного права людини [10]. Він пропонує систематизувати належним чином усі правомірні дії громадян згідно з діючим законодавством в одну галузь права, яка дозволить суспільству зробити крок до ефективного захисту конституційних прав особи.

Держава гарантує права і свободи громадян. Проте їх державний захист не виключає самостійних активних дій кожного з їх захисту всіма способами, не забороненими законом. Закон не містить переліку способів самозахисту своїх прав, свобод і законних інтересів та, мабуть, це правильно, оскільки належність дій до числа способів повинна визначатися виходячи з наявності або відсутності в діях особи, що захищає свої права, свободи і законні інтереси, ознак, притаманних самозахисту прав. Такий підхід розширює можливості громадян, які можуть проявляти ініціативу, розширювати способи відстоювання своїх прав. У підсумку, як видається, громадяни повинні самі, виходячи зі своєї природної загальнолюдської суті, знайти найбільш правильний, реальний шлях застосування правової активності.

Всі способи самозахисту, вважає В.А. Усанова, і з нею варто погодитися, умовно можна поділити на 3 групи:

по-перше, способи, які можуть бути використані тільки в індивідуальній формі (право не свідчити проти себе і своїх близьких, необхідна оборона);

по-друге, способи, які можуть бути використані тільки в колективній формі (мітинги, демонстрації, страйки тощо);

по-третє, способи, які можуть бути використані і в індивідуальній, і в колективній формі (звернення, пікетування, крайня необхідність) [11, с. 155–156].

Таким чином, залежно від кількості суб'єктів, які беруть участь у процесі самостійного захисту прав і свобод, можна виділити дві форми реалізації права на самозахист: індивідуальну і колективну.

Крім Конституції України, право індивіда на самозахист закріплено галузевим законодавством. Так, Цивільний Кодекс України в ст. 19 визначає порядок самозахисту цивільних прав [12], зокрема, особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Вони можуть обиратися самою особою чи встановлюватися актами цивільного законодавства.

За особою визнається право на самозахист не тільки свого цивільного права, а й права іншої особи. Самозахист може здійснюватися не тільки від порушень, а й від протиправних посягань.

Визначення самозахисту, сформульованого в абзаці другому ч. 1 ст. 19 ЦК України [12], по суті, відсилає до чинних законів і моральних засад суспільства. Особа має право в порядку самозахисту цивільних прав протидіяти порушенню прав або посяганню на них, не виходячи при цьому за межі встановлених законом заборон та моральних засад суспільства.

Визнання за особою права на самозахист і визначення цього права в ч. 1 ст. 19 ЦК [12] дає дуже мало для розуміння того, які права і обов'язки встановлює законодавець, вводячи в Цивільний кодекс поняття самозахисту, якого раніше вітчизняне цивільне законодавство не знало.

В адміністративному законодавстві (так само як і в кримінальному) застосовуються необхідна оборона та крайня необхідність. Так, не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, яка загрожує державному або громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, установленому порядку управління, якщо ця небезпека за даних обставин не могла бути усунута іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернена шкода (ст. 18 КУпАП) [13]. Також не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена у стані необхідної оборони, тобто при захисті державного або громадського порядку, власності, прав і свобод громадян, установленого порядку управління від протиправного посягання шляхом заподіяння посягаючому шкоди,

якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони (ст. 19 КУпАП) [13].

Необхідна оборона – це дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного замаху шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в цій обстановці для негайного відвернення чи припинення замаху, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної самооборони (ст. 36 Кримінального Кодексу України [14]).

Право на необхідну оборону є природним і невід'ємним, абсолютним правом людини. Це означає, що усі інші особи не можуть перешкоджати громадянинові в законному здійсненні права на необхідну оборону. Іншими словами, кожен громадянин має право на необхідну оборону незалежно від можливості звернутися за допомогою до органів влади або службових осіб для відвернення чи припинення можливого посягання.

Крім того, у ст. 36 КК України [14] формулюються додаткові пояснення щодо можливості кваліфікації дій як необхідної оборони: 1) кожна людина має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади, 2) не є перевищенням меж необхідної оборони застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Якщо самозахист прав здійснюється від суспільно небезпечного посягання, під поняття самозахисту підпадають також дії особи, яка через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди ступеню небезпечності посягання або обставинам захисту, а тому вийшла за межі необхідної оборони.

При крайній необхідності застосовується доктрина «меншого зла»: заподіяна шкода повинна бути меншою. По суті, крайня необхідність являє собою ситуацію, коли має місце конфлікт між двома правоохоронюваними інтересами, причому захистити один з цих інтересів можна лише порушивши інший. У випадках застосування засобів самооборони при крайній необхідності слід враховувати ступінь шкоди, яку може бути заподіяно для запобігання небезпеки. Звертаємо особливу увагу на такі положення цивільного і кримінального законодавства, які слід враховувати при застосуванні засобів самооборони, для уникнення негативних наслідків [15].

Отже, характерними ознаками права громадян на самозахист, на нашу думку, є те, що: 1) дії повинні відповідати змісту права, що порушене. Зокрема, дії, спрямовані на захист прав, повинні захищати це право, а не полягати, наприклад, у зустрічному порушенні громадянських прав особи, яка порушила право; 2) дії щодо захисту права повинні відповідати характеру порушен-

ня, тобто бути адекватними порушенню; 3) дії щодо захисту права повинні визначати відповідно до наслідків, які викликані порушенням.

Висновок. Таким чином, право на самозахист належить до системи особистих прав і свобод людини, оскільки гарантує людське життя, безпеку і захист від будь-яких форм насильства, індивідуалізує громадянина, створює йому умови особистої недоторканності. Реалізація особою свого права на самозахист – це діяльність, здійснювана в односторонньому порядку щодо відображення, припинення порушення, а також відновлення колишнього положення, умовою виникнення якої є порушення або реальна загроза порушення прав, свобод і охоронюваних законом інтересів. Самозахист, як суб'єктивне право, може реалізовуватися із заподіянням шкоди нападаючому (або третім особам) або без такого. Якщо самозахист супроводжується заподіянням шкоди, тоді має бути дотримано умову його пропорційності порушення прав, свобод і законних інтересів.

У кожному конкретному випадку гостро постає проблема вибору найбільш адекватного способу самозахисту прав. При цьому завжди повинен дотримуватися принцип всебічності і повноти захисту порушеного права, а також можливість досягнення цілей захисту шляхом використання такого способу. Хоча застосування способів самозахисту не перешкоджає особі в подальшому звернутися за захистом до компетентних органів. Використовуваний спосіб самозахисту повинен бути співмірний порушенню, і не виходити за межі дій, необхідних для його припинення.

Бібліографічні посилання

1. Витман Е. В. Разграничение самоуправства и самозащиты права / Е. В. Витман // Юридические науки. – 2006. – № 2. – С. 178–184.
2. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / В.П. Грибанов. – М. : Статут, 2000. – 411 с.
3. Свердлык Г., Страунинг Э. // Хозяйство и право. – 1999. – № 1. – С. 34–38.
4. Глущенко П.П. Правовая самооборона (проблемы социально-правовой защиты прав, свобод и интересов граждан) / П.П. Глущенко. – СПб., 1999. – 404 с.
5. Богданова Є.Є. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN Soc_Gum/fps/2011_1/zaglyn.pdf
6. Гориславський К.О. Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / К.О. Гориславський. – К., 2003. – 20 с.
7. Варич О.Г. Економічні функції сучасної держави: природа, сутність, зміст, тенденції розвитку в Україні : дис. ... канд. юрид. наук / О.Г. Варич. – К., 2006. – 206 с.
8. Цесарський Ф.А. Поняття та сфера застосування профспілкового контролю / Ф.А. Цесарський // Трудове право України: сучасний стан та перспективи. – Сімферополь, 2008. – С. 80–84.
9. Антонюк О. Заходи самозахисту цивільних прав та інтересів / О. Антонюк // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 6. – С. 25–28.
10. Гайнетдинов А.Н. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp4/vyhovanna/zarichanskij.pdf

11. Усанова В.А. Конституционное право человека на самозащиту в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук / В.А. Усанова. – Волгоград, 2003. – 198 с.

12. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

13. Кодекс України про адміністративні правопорушення – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

14. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

15. Філософія права : навчальний посібник / Костицький М.В., Чміля Б.Ф. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://books.br.com.ua/themes/341/379>

Рассмотрена сущность права граждан на самозащиту как основная гарантия их безопасности. Определены характерные признаки права граждан на самозащиту. Проанализировано действующее законодательство, регулирующие вопросы самозащиты, а также определяющие меры по его применению.

Ключевые слова: самозащита, противоправные посяательства, защита прав и свобод, общественно опасное покушение, прекращение посяательства, формы, способы, средства самозащиты.

Zhuravel' O.A. Citizens' right to self-defence as main guarantee of their security. The article deals with the essence of citizens' right to self-defense as the main guarantee of their security. The characteristic features of the citizens' right to self-defense are defined. The existing legislation regulating self-defense issues, as well as determining measures for its application, has been analyzed.

Keywords: self-defense, illegal encroachments, protection of rights and freedoms, socially dangerous assault, cessation of encroachment, forms, ways, means of self-defense.

Надійшла до редакції 29.06.2017

Прокудін О.С.

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.75

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ ДО ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ (БАЗОВИЙ РІВЕНЬ)

Розглянуто нормативно-правове забезпечення підготовки особового складу підрозділів сил охорони правопорядку до виконання службово-бойових завдань із забезпечення внутрішньої безпеки України від протиправних посягань.

Ключові слова: сили охорони правопорядку, нормативно-правове забезпечення, підготовка особового складу, базовий рівень, службово-бойова діяльність.